

OHRID, SPLIT I PITANJE SLAVENSKOGA JEZIKA U BOGOSLUŽJU U X. I XI. STOLJEĆU

Marcello GARZANITI, Firenze

Tijekom 10. stoljeća na Balkanskome se poluotoku već započela zacrtavati granica između slavenskih područja koja danas nazivamo *Slavia latina* i *Slavia orthodoxa*. Po uzoru na bizantsku tradiciju, u Prvome bugarskom carstvu stvorena je slavenska crkvena organizacija, koja je upotrebljavala crkvenoslavenski jezik kao jezik Crkve i kulture. Prvo bugarsko carstvo širilo je svoj utjecaj sve do Dalmacije, u kojoj su živjeli romansko stanovništvo i netom pokršteni slavenski narodi, te se tako nužno sukobilo s Hrvatskom kraljevinom. U Hrvatskoj kraljevini, pod utjecajem svećenstva koje je obrazovalo ćirilometodsko naslijeđe, u isto se vrijeme ukorjenjivala uporaba slavenskoga jezika u latinskoj liturgiji. Bugarska Crkva, koja se sve više vezivala uz Bizant, davala je nove poticaje slavenskoj liturgiji, te se u svojoj ekspanziji sukobljavala s crkvenom hijerarhijom koju je na tome području stvarao Rim. U Dalmaciji je latinsko svećenstvo u bugarskoj ekspanziji vidjelo prijetnju svojem autoritetu. Godine 925. u Splitu je sazvan sinod, na kojemu je priznat primat Splitu, te osnažena latinizacija biskupije, dok je slavenski jezik u bogoslužju marginaliziran. Jurisdikcija bugarske Crkve širila se već u tim godinama na područje Raške (Novi Pazar), koja je potom postala jezgra srednjovjekovne Srbije. Tako se započela zacrtavati granica, obilježena na prvome mjestu kolanjem liturgijskih knjiga pisanih latiničnim i ćirilničnim pismom, a započeo je i proces kojim je postupno marginalizirana glagoljica, pismo Konstantina-Ćirila stvoreno za sve slavenske narode.

Ključne riječi: 10.-11. stoljeće, Prvo bugarsko carstvo, Dalmacija i Hrvatska kraljevina, Bizant, Rim, slavenski jezik u bogoslužju, latinska liturgija

Nakon Metodove smrti (885.) misija »nadbiskupa Slavena« završila je progonom njegovih učenika iz Moravske po nagovoru latinsko-germansko-ga svećenstva, u skladu sa strogim pontifikalnim odredbama. Ostavljajući tek neznatne tragove u središnjoj Europi, ćirilometodska baština pustila je korijenje na Balkanskome poluotoku, bitno mijenjajući svoj karakter. Sljublivanjem s bugarskom Crkvom u nastajanju stvorili su se temelji bizantsko-slavenske tradicije, koja se očitovala u pripremi i izradi knjiga namijenjenih liturgijskoj i paraliturgijskoj upotrebi i izobrazbi svećenstva.

Na početku X. stoljeća, dok je panonsko područje trpjelo pod invazijom Mađara, koji su utjecali na nestanak Velike Moravske destabilizirajući desetljećima čitavo podunavsko područje, u Dalmaciji, još uvijek bizantskoj temi, ponovno se u obalnim gradovima počela stvarati mreža nekadašnjih latinskih biskupija, koje su postupno širile svoj utjecaj prema unutrašnjosti, gdje je živjelo pretežito slavensko stanovništvo. Dok su benediktinci, vezani ili za beneventansku ili za franačku tradiciju, u međuvremenu utemeljivali mnoge samostane duž obale, u područjima pod upravom hrvatskih vladara učvršćivao se položaj Ninske biskupije.¹ U Bugarskom kanatu, koji nazivamo i Prvim bugarskim carstvom, nova crkvena organizacija, još ovisna o carigradskome patrijarhu, širila je svoj utjecaj na područje sve do Jadrana.²

U takvoj situaciji, koju smo izložili vrlo pojednostavljeno, prvi put je na području Balkana uspostavljena granica između latinske tradicije i bizantsko-slavenske tradicije koje su započele natjecanje u pokrštanju slavenskih naroda. U ovom ćemo radu proučiti njihov povijesni razvoj, ne samo da bismo ocrtili nastanak pojedinih nacionalnih kultura, već i da bismo shvatili kretanja različitih procesa akulturacije slavenskoga stanovništva unutar mediteranskoga svijeta, pokušavajući rekonstruirati povijesni okvir u kojemu se razvilo slavensko bogoslužje koje je omogućilo kolanje prijevoda i izvornih djela koja su nam, u raznim oblicima, prenijeli svjedoci iz kasnijega doba.

Prije rekonstrukcije povijesnoga konteksta koji je odredio stvaranje spomenutih granica, moramo imati na umu ulogu narodnoga jezika u procesu pokrštanja Slavena, koje je započelo već u VII. stoljeću. Na području pod latinsko-germanskim utjecajem bilo je dopušteno podučavati vjernike na narodnom jeziku, te su kružili tekstovi prevedeni na narodni jezik (barem u govornom obliku), kao što su *Vjervanje* ili *Očenaš*. Upravo je djelatnost pokrštanja, koja je prethodila misiji Ćirila i Metoda, omogućila stvara-

¹ O povijesti kršćanstva na dalmatinskom području od IX. do XI. stoljeća v. izvanredan rad V. Perija (PERI 1982.). R. Katičić posvetio je opširnu knjigu počecima književne tradicije na hrvatskom području kojoj ćemo se vratiti nešto kasnije (KATIČIĆ 1998.). O počecima i širenju ćirilometodske tradicije na hrvatskome tlu, s kritičkim pregledom ranije literature, v. PETROVIĆ 1988.

² O ovom pitanju v. natuknice posvećene crkvenoj povijesti u *Kirilo-Methodievskoj enciklopediji*, s opširnima bibliografskim poveznicama, posebno u: *Eparhija na Kliment Ohridski, Ohridsko književno središte, Splitski sabori* (DINEKOV; GRAŠEVA; NIKOLOVA 1985-2003.).

nje slavenskoga leksika, koji je odgovarao latinskomu (i germanskomu).³ Novina koju je donijelo djelovanje Solunske braće sastoji se ponajprije u kodifikaciji slavenskoga jezika radi pripreme tekstova, tj. knjiga za liturgijsku upotrebu. Ovaj proces nije se mogao ostvariti za vrijeme Metodova djelovanja u Moravskoj, upravo zbog složenosti latinskoga bogoslužja, koje se temeljilo na različitim tradicijama, ali i zbog složenosti grčkoga bogoslužja, koje je bilo u fazi snažnoga razvoja. No to učenje dopuštalo je, pod papinskim pokroviteljstvom, uporabu slavenskoga jezika u latinskoj liturgiji. Zato je Metodov plan, kojim je nastojao obuhvatiti sve Slavene, trebao biti tek temelj daljnega razvoja koji je zaustavljen nakon biskupove smrti (885.), ponajprije papinom anatemom, koji je usto pristao uz stavove germanskoga svećenstva, te invazijom Mađara tek koju godinu poslije.

U Prvom bugarskom carstvu, pojavom slavenskoga svećenstva i novih prijevoda liturgijskih knjiga s grčkoga, stvarala se crkvena hijerarhija i tradicija koja se služila starocrkvenoslavenskim i starobugarskim kao crkvenim jezikom i jezikom kulture, u kontekstu na koji je uvelike utjecala bizantska kultura.⁴ Djelovanje Metodovih učenika, kako na području obrazovanja tako i na području prepisivanja, može se rekonstruirati zahvaljujući poglavito Teofilaktovu djelu *Žitije Klimenta Ohridskoga* koje se temelji na slavenskim svjedočanstvima toga vremena (TUNICKIJ 1918.), ali i na *Žitiju Naumovu* čiji slavenski izvornik postoji i koji upotpunjuje spoznaje o njemu.

Iako je bitno određeno Teofilaktovim perom, *Žitije Klimentovo* (u daljnjem tekstu ŽKI) može se smatrati vjerodostojnim svjedočanstvom o nastavku, ali ponajprije o transformaciji Metode misije na makedonskom području koje je graničilo s Dalmacijom i Epirom. Po nekim nedavnim povijesnim rekonstrukcijama Kliment je bio predstavnik drugovitske dijeceze – na području Slavena Drugovita – sa sjedištem u Velitzi, što bi moglo odgovarati gradu Velessosu. To bi široko područje trebalo odgovarati sjeverozapadnoj Makedoniji, a obuhvaćalo je i grad Ohrid, antički Lychnidos.⁵

³ O tome v. studiju R. Picchija (PICCHIO 1972.) koja je već klasično djelo, ali i nešto noviju studiju G. Ziffera (ZIFFER 2007.).

⁴ O povijesnom kontekstu razvoja starobugarske književnosti, koja je bitno povezana s kultom i kristijanizacijom, v. studiju G. Podskalskoga (PODSKALSKY 2000.) s obimnom bibliografijom, ali i već spomenutu *Kirilo-Metodievsku enciklopediju* te enciklopedijski leksikon koji je priredila D. Petkanova (PETKANOVA 2003.).

⁵ U ovom je slučaju nezaobilazan Perijev članak (PERI 1992.) koji po prvi put objašnjava

Zanimljivo je spomenuti da od X. stoljeća *Notitiae Episcopatum* carigradskoga patrijarha više ne spominju sjedište Lychnidos (DARROUZÈS 1981: 3, 303. cf. DELIKARI 1997: 79-80), iako je još u VIII. stoljeću bilo pod upravom Dračke metropolije. Vjerojatno je Kliment bio određen za sjedište Velessos, koje u prošlosti nije imalo nikakva ugleda, da bi odijelio slavensku Crkvu u nastajanju za vrijeme Prvoga bugarskoga carstva od ostalih postojećih biskupija koje su ovisile o Carigradu (DELIKARI 1997: 94-95). Utjecaj Velessosa dopirao je gotovo do područja antičkoga biskupskoga sjedišta Sirmija, na čije je čelo trebao biti uzdignut Klimentov učitelj Metod.

Razdoblje u kojemu je djelovao Kliment presudno je kako za stvaranje slavenskoga svećenstva (ŽKI XVIII, TUNICKIJ 1918: 118, 120), tako i za pripremu liturgijskih knjiga na slavenskome jeziku (ŽKI XXVI, TUNICKIJ 1918: 132, 134). Tako je tekla sakralizacija knjiga na slavenskome jeziku koja je započela u Moravskoj. U *Žitiju Klimentovu* još važnije mjesto nego u *Žitiju Konstantina-Ćirila* (XVII, 5) zauzima spomenuta sakralizacija knjiga na slavenskome, koja je izvršena u Rimu za vrijeme pape Hadrijana II. (ŽKI III, 9, TUNICKIJ 1918: 72, 74). Tada je zaređena i prva generacija slavenskih svećenika, među kojima je trebao biti i sam Kliment (ŽKI III, 10, TUNICKIJ 1918). Učiteljsko i pastirsko djelovanje prvoga slavenskoga biskupa Bugarskoga carstva, kako pokazuje Teofilaktovo djelo (ŽKI XXVI, TUNICKIJ 1918: 134) bilo je povlastica ohridske Crkve, koja je naslijedila pomoć u bogoslužju i katehezi, kako svjedoče brojni biskupski spisi. Potvrda je njegova djelovanja na području liturgijskih tekstova i nedavno otkriće bogate himnografije na slavenskome jeziku, koja potvrđuje nastojanje prvoga naraštaja učenika da se progresivno proširi upotreba slavenskoga jezika u bogoslužju bizantske tradicije u Prvome bugarskom carstvu.⁶

U istom razdoblju glagoljicu je branio i predstavljao redovnik Crnorizac Hrabar, u svojemu kratkome traktatu *O pismenima*, koji je uzdizao novo

---

kako dva imena mogu odgovarati istomu gradu i studija A. Delikarija koji, ne citirajući Perija, pokušava dokazati da je »Velitza« u biti Velessos (DELIKARI 1997.). U kratkoj, ali izvanrednoj biografiji biskupa D. Obolensky pretpostavlja, naprotiv, značajnu udaljenost između Klimentova sjedišta u Ohridu i njegove katedre (OBOLENSKY 1988.), što nam se u to doba ne čini vjerojatnim.

⁶ U vezi s tim vidjeti zaključke Okrugloga stola koje su priredili K. Stantchev i M. Yovcheva (STANTCHEV; YOVCHEVA 2003.). Ne ulazim u raspravu o upotrebi slavenske himnografije u bogoslužju. Slavenskoj je himnografiji u osamdesetim godinama 20. st. veliku pozornost posvetio Ch. Hannick (HANNICK 1988: 49).

pismo, smatrajući ga, u određenim dijelovima, čak i boljim od grčkoga alfa-beta. Zlatno doba prve književnosti na staroslavenskome može se gledati u tom kontekstu i s određenim ciljem: ubrzano stvaranje knjiškoga repertorija za slavljenje kulta, te osnivanje i poduka slavenskoga svećenstva i redovništva, koje se zasnivalo na bizantskom uzoru.

Među najzanimljivijim postupcima transformacije ćirilometodskog naslijeđa u Bugarskoj, mogu se izdvojiti dvije pojave, koje se općenito ne razmatraju zajedno, već se sagledavaju kao međusobno suprotne. S jedne strane svjedočimo stvaranju ćirilice, zasnovane na grčkoj majuskuli,⁷ koja je na području istočne Bugarske dala prve znakove progresivnoga napuštanja Ćirilove glagoljice, dok s druge strane zapažamo da se »bugarski jezik« definira kao idiom koji se upotrebljava u bogoslužju ili općenito kao jezik pisane kulture ćirilometodskih korijena.⁸ Usprkos različitom etničkom porijeklu aristokracije, pridjev »bugarski« postao je istoznačan pridjevu »slavenski« kod opisivanja jezika i književnosti. U *Žitiju Klimentovu* više puta se slavenski etnonim tumači pojmom »bugarski« (ŽKI II, TUNICKIJ 1918: 70). Unutar istoznačnosti »bugarski« i »slavenski« treba protumačiti evanđeoski *topos* radnika od jedanaestoga sata, koji je primijenjen na »bugarski narod« u *Žitiju Klimentovu* (ŽKI IV, TUNICKIJ 1918: 83), a koji je kasnije upotrijebio i mitropolit Hilarije u Kijevskoj Rusiji. Često se Klimenta naziva »prvim biskupom bugarskoga jezika« (ŽKI XX, TUNICKIJ 1918: 122).⁹ Oba čimbenika, rađanje ćirilice i ideja o »bugarskom jeziku«, bila su od bitne važnosti za nastanak bizantsko-slavenskog bogoslužja.

S nestankom prve generacije Metodovih učenika završilo je razdoblje stvaranja slavensko-bugarske crkvene hijerarhije između 917. i 918. godine, kada je bugarski car Simeon (894-927.), ostvarujući davne autonomističke

⁷ Iako je jasno dokazana upotreba glagoljice prije ćirilice, može se još uvijek čuti ponavljanje starih teorija o prvenstvu ćirilice. Ostaje međutim otvoreno pitanje grafičkih principa koji su sačinjavali glagoljičko pismo, kojemu se u nedavnoj raspravi vratio H. Miklas (MIKLAS 2007.).

⁸ Teško je reći je li ovaj proces bio potvrđen na tzv. Preslavskom koncilu 893. Podskalsky pretpostavlja kako je istom prilikom bio zaređen biskup Kliment (PODSKALSKY 2000: 125, br. 517).

⁹ Peri ovdje donosi tumačenje vezano uz upotrebu jezika u bogoslužju koje je iznimno zanimljivo, ali ga treba razmatrati oprezno: »Clemente fu il primo vescovo che nella sua chiesa cattedrale celebrò tutte le funzioni e gli uffici, pontificali e liturgici, in lingua slava« (PERI 1992: 179).

težnje, uzdigao preslavskoga nadbiskupa, koji je ovisio o Carigradskom sjedištu, na razinu patrijarha autokefalne bugarske Crkve. Teško bi bilo podcijeniti važnost toga događaja, bilo na crkvenome bilo na kulturnome polju, jer je taj trenutak stvorio pretpostavku za raskol na Balkanskome poluotoku.¹⁰ Slavensko bogoslužje sigurno je dobilo novi poticaj. Taj događaj naišao je na žestok otpor u Carigradu, kako svjedoči kasnije priznanje bizantskoga cara (927.), a na pravnom polju bio je opravdan kao obnova povijesnoga sjedišta u Dorostolosu (Drista).¹¹

Šireći se, Prvo bugarsko carstvo nije samo ugrozilo bizantsku prevlast na makedonskome području, nego je, proširivši vlastiti utjecaj sve do Dalmacije gdje je obitavao latinski živalj, naročito u gradovima, i slavenski narodi, ušlo u sukob s Hrvatskom kraljevinom.¹² U dugotrajni sukob između bugarskoga i bizantskoga carstva umiješala se dakle Hrvatska kraljevina, otvarajući novu bojišnicu bugarsko-bizantskoga rata. Širenje Prvoga bugarskoga carstva i stvaranje slavenske hijerarhije koja je ovisila o nadbiskupu, kasnije patrijarhu, nastanjenome u Preslavu, stvorilo je novo stanje na polju crkvene uprave, poglavito na granici makedonskoga, dalmatinskoga i epirskog područja, uz iznimno dalekosežne posljedice kojima je za sva vremena određena sudbina ćirilometodske baštine na tim prostorima.

I na dalmatinskoj obali, kao i u zaleđu, proširila se ćirilometodska tradicija, te su se utemeljile zajednice i samostani koji su bogoslužje slavili na slavenskom jeziku, nadahnuti djelom moravskoga biskupa.¹³ Slijedeći historiografiju, koja započinje već s Farlatijem, imamo razloga vjerovati da su se spomenute zajednice oslanjale na ninskoga biskupa. Iz skromnih

¹⁰ Više o tome v. u DVORNIK 1974: 104. O jedinstvu balkanskoga prostora i o dramatičnim posljedicama njegova raskola u vrijeme nastanka Prvoga bugarskoga carstva v. našu studiju o bizantsko-slavenskome prostoru (GARZANITI 2003.).

¹¹ O povijesti prvoga bugarskoga patrijarha, koja se teško može rekonstruirati zbog nedostatka izvora, v. studije I. Dujčeva (DUJČEV 1968.) i H.-D. Döpmanna (DÖPMANN 1992.).

¹² O povijesti prostora u cjelini i o bizantsko-bugarskim odnosima više vidjeti u nedavnoj studiji P. Stephensona posvećenoj bizantskim granicama na Balkanu, koji citira najnovija arheološka i povijesna otkrića (STEPHENSON 2006.). Čini nam se, naprotiv, poprilično ograničenom klasična rekonstrukcija J. V. A. Finea koji je rascjepkao povijest Balkana na niz nacionalnih povijesti (FINE 1983.).

¹³ Nećemo se zaustavljati na složenom pitanju početka ćirilometodske tradicije na hrvatskome tlu koje, zbog oskudnih izvora, ima različite, katkad i suprotstavljene odgovore. Vidi PETROVIĆ 1988.

izvora koje posjedujemo može se zaključiti da djelovanje ninske biskupije nije bilo vezano za određeni prostor, nego za vladarski dvor, te da su ninski biskupi upravljali hrvatskim zajednicama i upotrebljavali slavenski jezik u bogoslužju, kako se događalo i u Moravskoj. Ninska biskupija, čiji je nastanak nejasan,¹⁴ upravo zbog svojih veza s kraljevskim dvorom, nastojala je preuzeti vodeću ulogu u Dalmaciji.

U opširnoj i detaljnoj rekonstrukciji, temeljenoj na novijoj historiografskoj tradiciji, Radoslav Katičić nudi drukčije tumačenje uloge ninskoga biskupa. Želeći naglasiti ukorijenjenje latinske kulture na hrvatskome dvoru, na kojemu je ninski biskup igrao važnu ulogu, Katičić razdvaja pitanje prvenstva i granica među biskupijama od pitanja upotrebe slavenskoga jezika u bogoslužju. Po njegovu mišljenju slavensko je bogoslužje bilo rasprostranjeno poglavito u biskupijama donje ili istočne Dalmacije (Ston, Dubrovnik i Kotor), koje su bile pod bizantskom upravom, koja je promovirala slavenski obred (KATIČIĆ 1998: 392-418).¹⁵ To tumačenje, ipak, pokazuje određene slabe točke. Kao prvo, nije moguće dokazati da su biskupije istočne Dalmacije ovisile o carigradskom patrijarhu, kao što ne zvuči uvjerljivo, kako ukazuju naši argumenti, da se Bizant na početku X. stoljeća zanimao za širenje slavenskoga bogoslužja dok je, baš kao i saveznica Hrvatska, bio u žestokom sukobu s Prvim bugarskim carstvom, glavnim pokretačem slavenskoga bogoslužja. Naprotiv, misionarski karakter Ninske biskupije i njezina veza s hrvatskim dvorom čine nam se usko povezani sa slavenskim bogoslužjem i mogli bi objasniti suparništvo koje se stvaralo između Hrvatske kraljevine i Bugarskoga carstva oko nadzora slavenskoga područja između Dalmacije i Makedonije. Zbog svih tih razloga »episcopus Chroatorum« (vidjeti *ispod*) bio je uvjeren da može pretendirati na ulogu primasa rame uz rame s vladarom, upravo onako kako se zbilo s Metodom u Moravskoj četrdeset godina ranije, uz puno priznavanje papina autoriteta.

Upotreba slavenskoga jezika u latinskom bogoslužju na području

¹⁴ Različita su mišljenja o tom problemu. Peri njezin nastanak stavlja u vrijeme pape Nikole I., prije smrti hrvatskoga kneza Trpimira. Po njegovu mišljenju ona je nastala voljom splitskoga biskupa (PERI 1982: 329).

¹⁵ Pitanja primasova sjedišta u Dalmaciji i problematika slavenskoga bogoslužja, obrađeni su u opsežnoj studiji N. Klaić (KLAJČ 1965.). Znanstvenica se izjasnila u korist crkvene jurisdikcije Bizanta u Dalmaciji, koju, međutim, nije čeo L. Margetić (MARGETIĆ 1983: 263-264).

Dalmacije bila je ograničena na određene dijelove bogoslužja, naročito na one stalne (*Vjervanje* i *Očenaš*), ali je obuhvaćala i perikope, u svakom slučaju uvijek unutar latinske tradicije. O nadmoći latinskoga jezika obilno svjedoče i natpisi na crkvama u Dalmaciji u kojima se latinski jezik upotrebljava čak i kada se spominju hrvatski vladari. Ograničena je, naprotiv, epigrafska upotreba glagoljice, dok su (važno je prisjetiti se) potpuno zanemarlivi tragovi grčkoga jezika. Na tim natpisima može se, naime, vidjeti sličnost s natpisima u Bugarskom carstvu, gdje se hrvatskoga kneza Branimira, koji je vladao od 879. do 892, naziva *dux Cruatorum* ili *dux Sclavorum*.¹⁶

Novi bugarski crkveni ustroj postao je suparnikom hijerarhiji kojom je Rim smatrao da izravno upravlja, oslanjajući se poglavito na sustavnu upotrebu slavenskoga jezika u slavljenju sakramenata pri evangelizaciji lokalnoga stanovništva. Djelovanje ninskoga biskupa, kojega je podržavala Hrvatska kraljevina, činilo se poprilično slabim nasuprot bugarskomu metropolitu, koji je nosio naslov patrijarha, te se činilo da popušta pred bugarskim utjecajem. Tomu se odlučno usprotivila papinska diplomacija, koja je već pretrpjela poraz na Balkanu gubljenjem jurisdikcije nad Prvim bugarskim carstvom s kojim se Rim nije uspijevao pomiriti. Godine 923. dva rimska izaslanika, biskupi Teofilakt i Kar, stigli su u Carigrad da bi sudjelovali u rješavanju bugarsko-bizantskoga sukoba (ZIMMERMANN 1982: 10).

U Dalmaciji je splitsko svećenstvo u ninskome biskupu i širenju slavenskoga jezika, koje je poticala hrvatska vladarska kuća, vidjelo prijetnju vlastitome autoritetu. Kao što se germansko svećenstvo borilo protiv Metodova utjecaja na »vlastitome teritoriju«, tako je i latinsko svećenstvo u Dalmaciji u upotrebi slavenskoga jezika u bogoslužju vidjelo prijetnju vlastitome autoritetu.¹⁷ Sada je ista papinska diplomacija, poučena iskustvom u Moravskoj, stala na stranu svojih biskupa, braneći svim silama latinsko bogoslužje. Pozivala se, dakako, na antičko dalmatinsko naslijeđe, na dalmatinske mučenike i na latinsko kršćanstvo prvih slavenskih zajednica, uključujući i hrvatsku kraljevsku kuću.

Nakon uspostave mira između Bugarskoga carstva i Hrvatske kraljevine

¹⁶ HERCIGONJA 2006: 24. O povijesnom okviru natpisa iz 888. godine, koji prvi put spominje etnonim »hrvatski«, v. MARGETIĆ 1990.

¹⁷ I. Petrović je, uz obimnu bibliografiju, jasno uputila na ovakvo tumačenje u hrvatskoj i slavenskoj historiografiji XIX. i dijela XX. stoljeća (PETROVIĆ 1988: 19, bilj. 20).

925. godine, pod okriljem pape Ivana X. okupio se crkveni sinod u Splitu (gradu nasljedniku antičke Salone), kojemu su prisustvovali i papinski izaslanici: palestrinski kardinal Lav i Ivan, biskup Ankone, koji su donijeli pisma splitskomu nadbiskupu i njegovim podanicima, kao i kralju Tomislavu i knezu Mihajlu od Zahumlja, koji je kontrolirao dubrovačko zaleđe i tako bio u vezi sa srpskim područjem. Zaključci sinoda, kao i papina pisma, sačuvani su u kasnim prijepisima iz XV./XVI. stoljeća, u djelu koje se naziva *Historia Salonitana maior*.¹⁸

Splitski se sinod bavio ponovnom uspostavom primata splitskoga nadbiskupa, slijedeći antičku tradiciju po kojoj je salonitansku biskupiju utemeljio biskup Dujam, učenik svetoga Petra.¹⁹ Splitski nadbiskup trebao je imati autoritet nad Istrom i Dalmacijom sve do Kotora, dok su biskupi-sufragani morali poštovati granice svojih biskupija. U Splitu je, među ostalim, potvrđen proces latinizacije Hrvatske kraljevine. Sinod je odlučio ograničiti, što je više moguće, bogoslužje na slavenskome jeziku, te poglavito, zabraniti ređenja novih kandidata koji su se služili tim novim liturgijskim jezikom. Već zaređeni redovnici i svećenici mogli su zadržati svoj položaj, ali im se dopuštalo služenje mise u crkvi samo u nedostatku drugih svećenika, uz prethodno upućenu molbu koju je trebao odobriti sam rimski biskup (KLAJČ 1967: 101). Papa se osobito brinuo da ponovno potvrdi uporabu latinskoga jezika u bogoslužju, potičući odgajanje i obrazovanje djece, već od najranije dobi, na latinskoj književnosti, kako na hrvatskome kraljevskome dvoru, tako i u slavenskim zajednicama uopće, ne odobravajući uporabu slavenskoga jezika u bogoslužju: »Unde hortamur vos, o dilectissimi filii, ut vestros tenerrimos pueros a cunabulis in studio literarum deo offeratis« (KLAJČ 1967: 97).²⁰

¹⁸ Djelo je objavila N. Klaić (KLAJČ 1967.). O splitskim saborima 925. i 928. i raspravi o slavenskome bogoslužju koja se na njima vodila postoji opširna bibliografija. Osobito se oslanjam na zbornik radova s međunarodnoga skupa: *Vita religiosa, morale e sociale ed i concili di Split (Spalato) dei sec. X-XI. (Split, 26-30 settembre 1978)*, i to na historio-grafska izlaganja M. Lacka (LACKO 1982.) i A. J. Solde (SOLDO 1982.). V. i studiju I. Petrović (PETROVIĆ 1988.) te detaljnu rekonstrukciju događaja R. Katičića (KATIČIĆ 1998: 392-418).

¹⁹ O kultu i hagiografiji salonitansko-splitskih mučenika i svetaca v. PETROVIĆ 2006., 2008.

²⁰ U historiografiji se katkad zanemaruje ovaj proces latinizacije Dalmacije. Po A. P. Vlastu splitski je sabor pokazao određenu tolerantnost prema uporabi narodnoga jezika u bogo-

Crkvena reorganizacija, temeljena na priznanju prvenstva splitskoga sjedišta kao metropolije i na pomoći biskupima koji su boravili u gradovima, bila je odgovor Svete stolice na širenje »Metodove doktrine«. Ona je bila usmjerena ponajprije protiv Grgura Ninskoga (»episcopus Chroatorum«), koji je, kako svjedoče pisma Ivana X., želio postati primas među dalmatinskim biskupima, jer mu je sjedište bilo u malome gradu (KLAÍĆ 1967: 99, 101, 102). Pritom je vjerojatno uređen i položaj biskupa Formina u Zadru, gradu koji je bio sjedište bizantske teme Dalmacije. Glavni papin cilj i cilj splitskoga nadbiskupa bio je spriječiti nastanak slavenske crkve u Dalmaciji na temelju misionarskoga poduhvata koji je zadirao u teritorijalna prava ostalih biskupa, poglavito primasa. Uz vladarsku podršku, od IX. stoljeća hrvatska je Crkva pod vodstvom ninskoga biskupa nastojala, slično kao i bugarska Crkva na makedonskome području, stvoriti crkve i samostane u kojima bi se njegovalo slavensko bogoslužje, te širiti svoj utjecaj na područja pod upravom krune. Taj proces nije bio posve mirotvoran jer se u koncilskim zapisima koji su stigli do nas govori o bunama protiv vladara, o otimanju biskupskih prava, ali i o uništavanju i zanemarivanju crkvenih dobara, o svećeničkome napuštanju crkava, pa čak i o svećenicima koji su služili mise u neposvećenim crkvama ili ulazili u crkve u kojima je neki svećenik bio ubijen (KLAÍĆ 1967: 99-101). Očito je bila riječ o ozbiljnim nemirima, koji su potaknuli latinsko svećenstvo da zatraži papinu pomoć i nadležnost.

Reakcije biskupâ pogođenih koncilskim sankcijama otvorile su put drugomu crkvenom sinodu, koji se održao u istome gradu, tri godine nakon prvoga (928.), uz prisustvo papina izaslanika, biskupa Madalberta, koji je stigao iz Bugarske da bi predstavio mirovni sporazum između Hrvata i Bugara (KLAÍĆ 1967: 103). Crkvena porota potvrdila je prijašnje stavove. Na prvom mjestu potvrdila je primat Splita kojemu je podvrgnuta biskupska hijerarhija čvrsto ukorijenjena na prostoru koji je imao jasne granice:

---

služju (VLASTO 1970: 196-198). U Splitu se trebala pronaći »eine Kompromisslösung« (SOLDO 1982: 55). Ovakvi pogledi utječu i na rekonstrukciju povijesti crkvenoslavenskoga jezika (MATHIESEN 1984: 53-54). Držimo da je rimski papa odlučio dati prednost latinskome jeziku i bogoslužju na prostoru rimske latinske tradicije na kojemu je obitavao latinski živalj. Različiti su stavovi o stvarnoj uspješnosti toga papina djelovanja preko splitskoga nadbiskupa.

»ita dumtaxat, ut ecclesia sancti Domnii, sicut ab initio primatum obtineat et intra limites diocesei sui cuncta canonice peragat. Similiter unaquaque ecclesia vel civitas, que pontificali munere constipata consistit, simul sedem cum prefinitis terminis diocesei sui a patribus institutis regulariter abutatur«. Odlučeno je, dakle, da ninskomu biskupu, budući da se njegova biskupija nije nastavljala na antičku biskupiju, treba dati na upravljanje neko antičko biskupsko sjedište, određujući tri dijeceze, među kojima i skradinsku biskupiju (KLAIĆ 1967: 103-104). Ove odluke papa je odmah odobrio (928.), te se započelo s priznavanjem vrhovništva splitskoga nadbiskupa. Svaka je biskupija morala pod svoju nadležnost staviti vlastiti teritorij, koji je odsada obuhvaćao i prostor izvan gradskih zidina, tj. okolice sa selima i posjedima na kojima su, kako znamo, već stoljećima živjeli Slaveni (»quia non potest parochia infra muros civitatis terminari sed per longinqua spatia terrarum in plebibus et villis et curtis et ecclesiis et in populo antiquitus determinato«). Što se tiče biskupskoga sjedišta, kako ukazuje pismo pape Lava VI., postojanje *episcopus in terra Chroatorum* moglo se u prošlosti opravdati samo *improbitate temporis*, dok je od sada ninski biskup trebao upravljati samo sjedištem u Skradinu u unutrašnjosti Dalmacije, pod kaznom ekskomunikacije ako bi pokušao zadirati u prava ostalih crkvenih uprava (KLAIĆ 1967: 105).

Rim se očito bojavao da bi ograničavanje prava dalmatinskih biskupa samo na gradove, potaknulo širenje slavenskoga bogoslužja u unutrašnjosti, na velikome području koje ninski biskup ne bi mogao nadzirati. Područje Dalmacije moglo je tako biti izloženo bizantsko-slavenskom utjecaju koji je dolazio iz Makedonije, koji bi u konačnici mogao oduzeti Dalmaciju i Bosnu izravnoj papinskoj jurisdikciji, baš kao što se dogodilo u Prvome bugarskom carstvu. Dva splitska crkvena sinoda preustrojila su u Dalmaciji latinsku hijerarhiju koja je ovisila o rimskome papi, pod zaštitom hrvatskoga kralja, od kojega se tražilo da se odrekne slavenskoga bogoslužja.²¹

Čini nam se da u svjetlu spomenutoga preustroja nije moguće odredbe sinoda donesene u Splitu, pogotovo one protiv slavenskoga bogoslužja, smatrati naknadnim umetkom iz XI. stoljeća, tj. iz vremena kada je sukob

²¹ Čini nam se da je netočno govoriti o »Landeskirche« kako to misli R. Elze (ELZE 1982: 86). U spisima koji su do nas dospjeli nema ni spomena o bizantskome caru i o njegovim ovlastima u Dalmaciji.

između Rima i Carigrada postao nepremostiv, kako su pretpostavljali J. Srebrnić (1925.) i F. Dvornik (DVORNIK 1974: 150).²² Opasnost od prodiranja bizantsko-slavenske tradicije bila je stvarna. Jurisdikcija bugarske Crkve, koja je prihvatila slavenski jezik držeći se, međutim, bizantskoga obreda, kako kaže i sam Dvornik, širila se na zapad, utemeljivši upravo oko 925. godine biskupiju Ras kada je područje Raške potpalo pod utjecaj bugarskoga carstva. O znatnom djelovanju svjedoči i velik broj biskupija ovisnih o bugarskom patrijarhu za vladavine cara Petra koji je naslijedio Simeona (GELZER 1893: 48-55; DVORNIK 1974: 140). Teritorijalno širenje bugarske Crkve predstavljalo je, dakako, prijetnju latinskim biskupijama na dalmatinskome području i rimskomu papi koji se u to doba sve više okretao germanskomu svijetu.

U takvim je okolnostima jasno da je sumnjičavost prema ćirilometodskoj baštini, koja je od samih početaka u Moravskoj i Panoniji nailazila na otpor rimske kurije, prerasla u pravo neprijateljstvo. O tome svjedoči i pismo Ivana X. splitskomu nadbiskupu kojega su ustoličili papinski poslanici na splitskom sinodu (925.). Po ugledu na pismo svojega prethodnika Stjepana V., papa je ponajprije nastojao zaniijekati bilo kakav autoritet »Metodovoj doktrini«, pozivajući biskupe, koji su dopustili ili prešutjeli (*vobis tacentibus et consentientibus*) njezino širenje, na brzo i spremno čišćenje slavenskih zemalja, kako bi se iskorijenio taj »zao korijen«: »Sed absit hoc a fidelibus, qui Christum colunt et aliam vitam per operationem se credunt posse habere, ut, doctrinam evangelii atque canonum volumina apostolicaeque etiam precepta praetermittentes, ad *Methodii doctrinam* confugiant, quem in nullo volumine inter sacros auctores comperimus ... Ita ut secundum mores sancte romane ecclesie Sclavinorum terra ministerium sacrificii peragant in *latina* silicet *lingua*, non autem in *extranea* ... In hoc utique gaudemus, si Sclavi *nostram doctrinam* sequi delectantur ... Unde vos moneo, ut mala radix in vestris partis minime pululet, sed vestra predicatione assidua desicata maneat ...« (KLAJČIĆ 1967: 95-96, kurziv M. G.). Rimski papa zaključuje pismo evanđeoskom idejom: »Tko ima uši da čuje, neka čuje!«

²² Autentičnost »splitskih« odluka potvrdio je H. Zimmermann (ZIMMERMANN 1982: 15-16). O autentičnosti papinih izaslanstava govori nam analiza R. Katičića, koji uspoređuje pisma Ivana X. s pismima njegovih prethodnika, Ivana VIII. i Stjepana V. koja se odnose na Metodovu doktrinu (KATIČIĆ 1986.). O istoj tematici v. i KATIČIĆ 1998: 385.

U pismu hrvatskomu kralju Tomislavu i knezu Mihajlu od Zahumlja osuda uporabe slavenskoga jezika u bogoslužju zauzima jednako važno mjesto, te se čini neopozivom: »Quis etenim specialis filius sancte romane ecclesie, sicut vos estis, in barbara seu slavinica lingua deo sacrificium offerre delectatur? Non quippe ambigo ut in eis aliud maneat, qui in slavinica lingua sacrificare contendit, nisi illud quod scriptum est: “Ex nobis exierunt et non sunt ex nobis. Nam si ex nobis essent, manerent utique nobiscum”, nisi in nostra *conversazione et lingua*« (KLAJIĆ 1967: 97, kurziv M. G.). U ovim retcima još se osjećaju odjeci papina pisma koje je nakon Metodove smrti osudilo njegove učenike na izgon iz Moravske. Tako je u Dalmaciji, kao i u Panoniji i Moravskoj, započela *damnatio memoriae* moravskoga biskupa zaređenoga u Rimu (»Ex nobis exierunt«). Prema ćirilometodskim izvorima, pogotovo prema pismima pape Stjepana V., značajnu je ulogu u papinu protivljenju »Metodovoj doktrini« moralo imati pitanje *Filioque*. Upravo nam bizantski izvori svjedoče da je na početku X. stoljeća, u vrijeme pape Kristofora, u Rimu u *Vjerovanje* uvršten dodatak *Filioque*, iako ne konačno (GEMEINHARDT 2002: 319).

Uspon bugarskoga cara Petra (927-967.), premda je slijedio očevu politiku, obilježen je četrdesetogodišnjim razdobljem bizantinizacije Bugarskoga carstva, u kojoj je važnu ulogu odigrala vladareva žena, Maria Lekapena, unuka bizantskoga cara Romana.²³ Tijekom dviju generacija bugarske hijerarhije bugarska je Crkva postupno ulazila u krilo pravoslavlja. Sagledavajući taj proces, ne smijemo zaboraviti na širenje ćirilice i nastanak rukopisne književne baštine.

U razdoblju bugarsko-bizantskoga rata (963-1025.) proces bizantinizacije nastavio se stvarajući sve jaču osmozu među grčkim i slavenskim elementima unutar carstva. Bilo bi pogrešno shvatiti to kao nacionalni sukob. Bizantsko carstvo, oslobođeno pritisaka u Anatoliji, pokušavalo je ponovno preuzeti kontrolu na Balkanu, u Podunavlju i na Jadranu, asimilirajući slavenske zajednice koje su obitavale na tom području. U tom prestrojavanju političkih odnosa važnu su ulogu odigrali odnosi Bizanta sa srpskim knezo-

²³ O tome više v. STEPHENSON 2006: 24-26. Mišljenje o tome braku može se naći u djelu *De administrando imperio* cara Konstantina VII. Porfirogeneta u kojemu je jasan negativan stav prema Bugarima. Da bi se rekonstruiralo stanje na Balkanskome poluotoku na prijelazu iz IX. u X. stoljeće, trebalo bi detaljno analizirati taj izvor. Nedavno je to pokušao M. Eggers iznoseći tezu da je Velika Moravska bila na Balkanu (EGGERS 2007.).

vima i hrvatskim kraljevima. Teško je zamisliti da je Bizant u tim odnosima u zemljama saveznicama želio promicati slavensko bogoslužje, kao što je to činilo Bugarsko carstvo. Nazočnost ruskoga princa Svjatoslava i njegove vojske na području donjega toka Dunava (968.), u početku uz odobrenje bizantskoga cara Nicifora Foke, dovela je u dodir istočnoslavenski svijet s Bugarskim carstvom, točnije s njegovim istočnim dijelom u kojemu je bilo duboko ukorijenjeno slavensko bogoslužje i pismena tradicija. Možda je upravo ta okolnost stvorila pretpostavke za širenje crkvenoslavenskoga jezika i književne baštine u Rusiji.

Dinamika promjena u ustrojstvu biskupija u tom razdoblju odražava ne samo različite faze u bugarsko-bizantskom sukobu, nego i uznapredovali proces stvaranja granice između latinskoga i bizantsko-slavenskoga svijeta, koji će obilježiti sljedeće razdoblje i koji nadilazi slavensko pitanje. Ne zaboravimo da je i sam Nicifor Foka, šezdesetih godina X. stoljeća, potaknuo stvaranje otrantske metropolije u bizantskoj Italiji, koja je izravno ovisila o Carigradu i koja je odmah zabranila latinski obred u pokrajinama Pulji i Kalabriji (GRUMEL 1952: 11).

Nasljednik bizantskoga prijestolja Ivan II. Cimisk, nakon privremenoga bizantskoga zauzeća glavnoga grada Preslava i područja istočne Bugarske (976.), što je na bijeg u Dristu natjeralo bugarskoga biskupa Damjana, proglasio je metropolita u Ioannopolisu (kako je bio prozvan Preslav) izravnim podanikom carigradskoga patrijarha (DUJČEV i dr. 1964: 242-243; STEPHENSON 2006: 58). R. Ljubinković ističe jednostran i prisilan čin bizantskoga cara prema bugarskome patrijarhu, u okviru odnosa s rimskim papom, što je još pogoršano stupanjem na snagu mjera donesenih u *Privilegium Ottonis* (962.), kojima se germanskomu caru davao nadzor nad izborom rimskoga pape (LJUBINKOVIĆ 1982: 112).

U vrijeme bugarsko-makedonskoga cara Samuila (997-1014.) sjedište patrijarha prebačeno je u Bdyn, kasnije u Prespu, ali je Bizant prisilio bugarskoga biskupa da se preseli u Ohrid (negdje oko 1010.), koji je tako postao najvažniji crkveni centar Carstva. Kada je privremeno vraćeno područje istočne Bugarske, ohridsko je sjedište proširilo svoju upravu na široko područje na štetu bizantskih sjedišta, među kojima je bila i Dračka metropolija (GELZER 1902: 4; DELIKARI 1997: 84). Priznanje njezine autokefalnosti od strane rimske crkve (izvori su o tome nesigurni) moglo bi upućivati na

rimsku politiku ponovnoga, barem djelomičnoga, osvajanja u okvirima njezina povijesnoga prava nad Ilirikom, dakako, na štetu Bizanta.²⁴

Bizantski car Bazilije II., koji je osvojio prostrane dijelove pod kontrolom Bugarskoga carstva, promijenio je i crkvenu upravu, obnovivši nadbiskupsko sjedište u Preslavu (1005.?) dajući novi sjaj i antičkom Sirmiju (STEPHENSON 2006: 64-65). Osvajanjem Drača (1005.) privremeno je ponovno ustrojena nadbiskupija, pod kojom je bilo čak petnaest biskupija, među kojima i Ohridska, sve u svjetlu suprotstavljanja Bugarima, te Barska i Ulcinjska biskupija (THALLÓCZY; JIREČEK; SUFFLAY 1913: IV; DELIKARI 1997: 70, 81).

Nakon Samuilove smrti, Bazilije II. osvojio je čitavo makedonsko područje i glavni grad Ohrid, koji je od 1019. do 1020. godine bio sjedište najvažnije metropolije na tom prostoru, pod kontrolom bizantskoga cara. Priznajući Ohridu autonomiju i sedamnaest podložnih biskupija, car je u biti legalizirao staru bugarsku uzurpaciju koja je išla na štetu starim bizantskim sjedištima.²⁵ Kako je Carigrad počeo kontrolirati široko područje, koje je uključivalo Rašku i Bosnu, te graničilo s hrvatskom zemljom, tako je i Ohridska metropolija proširivala svoj teritorij sve do Sirmija, prodirući u predjele sjevernog Balkana (STEPHENSON 2006: 75). U programu Bazilija II., koji je provodio slavenski nadbiskup Ivan (†1037.), nije bio samo nastavak stare tradicije kojim bi se izbjegle eventualne pobune slavenskih naroda. Primarna je ideja *de facto* bila upotreba bizantsko-slavenskoga obreda s ciljem da se proširi bizantski utjecaj sve do obala Jadrana koji je bio pod papinom jurisdikcijom.²⁶ U to doba zasigurno nisu bila beznačajna trvenja

²⁴ Ljubinkovićeva rekonstrukcija, već objavljena u Italiji šezdesetih godina, premda ima neka nejasna mjesta i puno tiskarskih pogrešaka, ističe ulogu Rima i Bizantskoga carstva u razdiobi utjecaja tijekom bugarsko-bizantskoga sukoba te ponovnoga Bazilijeve osvajanja (LJUBINKOVIĆ 1982.). Ne sudeći o raznim izvorima koje Ljubinković navodi, čudi nas kako autor, potpuno usredotočen na Ohrid, ne daje pozornost Dalmaciji, osobito se ne obazire na posljedice koje su donijeli splitski sabori.

²⁵ V. GELZER 1893: 55-60; GELZER 1902: 4; GRANIĆ 1937.; DARROUZÈS 1981: 93-94, 113-114. Ne možemo detaljno govoriti o pojedinim dijevezama, kao ovi znanstvenici. O najstarijim događajima vezanima uz Ohridsku nadbiskupiju govori članak E. Naxidoua (NAXIDOU 2006.). Iz te se nadbiskupije kasnije izdvojila mađarska metropolija (Tourkia), koja svjedoči i o bizantskome prodiru prema mađarskome kraljevstvu (BAÁN 1999.).

²⁶ Postoje različita mišljenja o bugarsko-bizantskom sukobu, čak i u pogledu uporabe slavenskoga jezika u bogoslužju. V. primjerice VAVŘINEK 1978: 275. O nadbiskupu Ivanu v. osobito studiju B. Prokića (PROKIĆ 1911.).

u odnosima s latinskom crkvom, o čemu svjedoči i prelazak latinskoga biskupa grada Himare (južno od Valone uz Otrantska vrata) u bizantsku crkvu (GELZER 1893: 56).

Nije teško zamisliti kako je i uz pomoć grčkih biskupa, koje su postavljali Bazilijevi nasljednici, bizantska politika bila daleko od ideje o iskorjenjivanju bizantsko-slavenske tradicije.²⁷ Jednom uspostavljen carski stalež i iznimno vjerna crkvena hijerarhija, Carigradu su omogućivali podržavanje i poticanje slavenskoga jezika u bogoslužju i izobrazbi svećenstva, a slavenski je jezik Carigradu koristio i u njegovoj politici. U takvom kontekstu, pod carskom paskom i korištenjem slavenskoga jezika u bogoslužju, stvoren je model koji se mogao prenijeti i u Kijevsku Rusiju knezova Vladimira i Jaroslava. Može se zaključiti da su upravo bizantsko-bugarski ratovi potpomogli stvaranje takva modela, koji bi inače ostao izoliran među balkanskim planinama.

Osvojivši bugarska područja, Bizantsko je carstvo došlo u izravan doticaj s Hrvatskom i Ugarskom kraljevinom, te u odnosu na prošlost stvaralo nova savezništva. Oni koji su nekada podržavali Bizant u borbi protiv Bugarskoga carstva, sada su mu postali suparnici i takmaci u presizanju na zapadnom dijelu Balkanskoga poluotoka. To pokazuje sporazum sklopljen oko 1000. godine između Bizanta i venecijanskoga dužda Petra II. Orseola usmjeren protiv Hrvatske, kojim se, kako svjedoči Ivan Đakon (PERI 1982: 272), željela osvojiti dalmatinska obala.

Kao odgovor na jačanje bizantskoga utjecaja na Balkanu, jačao je i latinski utjecaj u Dalmaciji, što je stvorilo čak i nove nadbiskupije. Godine 1022., dvije godine nakon ustroja Ohridske metropolije, papa Benedikt VIII. dodijelio je palij dubrovačkomu nadbiskupu, i njegovoj nadbiskupiji podložio kotorskoga, barskoga i ulcinjskoga biskupa.²⁸ Novi *episcopus Chroatensis* ustoličen je, na zamolbu hrvatskoga dvora, 1040. godine sa sjedištem u Kninu, pod kontrolom splitskoga nadbiskupa (ELZE 1982: 89-90). O tome svjedoči i *Historia Salonitana* Tome Arhidakona (XV, 3 u

²⁷ O kontinuitetu i razvoju starobugarske kulture u razdoblju bizantske vlasti govori F. Thomson opširno izvještavajući o djelima toga doba (THOMSON 1989.).

²⁸ Prema Zimmermannu upravo je tom prigodom dubrovačko sjedište bilo uzdignuto na razinu nadbiskupije (ZIMMERMANN 1982: 16). Elze, naprotiv, drži da je Dubrovnik postao nadbiskupija već tijekom X. stoljeća (ELZE 1982: 91).

TOMA ARHIĐAKON 2003: 64).²⁹ Ninski biskup ponovno je ustoličen tek 1075. godine, jer je upamćen po ranijim razmiricama (PERI 1982: 296). Oko 1040. godine vjerojatno je na položaj nadbiskupije bila uzdignuta i Barska biskupija, koja papinskom bulom iz 1067. godine, čija autentičnost nije potvrđena, dobiva povijesni naziv Duklja (Dioclea), s velikim područjem i manastirima »latinskim, grčkim i slavenskim«.³⁰ Nalazimo se u novom razdoblju političke i crkvene povijesti Balkanskoga poluotoka, obilježene održavanjem novih crkvenih sabora u Splitu (1059. i 1060. ili 1061. godine), na kojima se još jasnije pokazuje netolerancija prema uporabi slavenskoga jezika u bogoslužju i na kojima je Metod otvoreno okrivljen za herezu (*Historia Salonitana*, XVI, u TOMA ARHIĐAKON 2003: 70).³¹

S organizacijom crkvenoga života u X. i XI. stoljeću u Splitu i u Dalmaciji s jedne strane, te u Ohridu i u Makedoniji s druge strane, možemo pretpostaviti kolanje liturgijskih knjiga na latinici i ćirilici, pismima koja su postupno istiskivala glagoljicu, koju su Ćiril i Metod zamislili kao pismo svih Slavena.³² Tako se počela zacrtavati granica na Balkanskome poluotoku, koju je zacrtao ponajprije jezik bogoslužja, te koja je, iako propusna kao sve granice, po našem mišljenju, postupno rađala, te stvorila dvije kulturološke i civilizacijske cjeline koje nazivamo *Slavia latina* i *Slavia orthodoxa*.³³

Nema sumnje da se bizantsko-slavenski model u politici Carigrada, po-

²⁹ Tekst su nedavno izdale O. Perić i M. Matijević Sokol uz važan pogovor R. Katičića o autoru i djelu.

³⁰ Više o tome v. ELZE 1982: 91 i FORETIĆ 1982: 409-411. Za izvore v. THALLÓZCY; JIREČEK; SUFFLAY 1913: 63, 17-19.

³¹ Toma Arhiđakon kaže: »Inter que siquidem hoc firmatum est et statutum, ut nullus de cetero in lingua Sclauonica presumeret diuina misteria celebrare, nisi tantum in Latina et Greca, nec aliquis eiusdem lingue promoueretur ad sacros. Dicebant enim, Goticas litteras a quodam Methodio heretico fuisse repertas, qui multa contra catholice fidei normam in eadem Sclauonica lingua mentiendo conscripsit. Quam ob rem diuino iudicio repentina dicitur morte fuisse dampnatus«. Nećemo se zaustavljati na reakcijama slavenskoga klera o kojima pripovijeda *Historia Salonitana*.

³² Na području *Slavia latina* hrvatska je glagoljica ostala ograničena na prostor Dalmacije, Istre i Kvarnera, ako se zanemari nastojanje Karla IV. da slavensku liturgiju uvede u Češku. Iako je glagoljica često smatrana svojevrsnim »mostom« između *Slavia latina* i *Slavia orthodoxa*, u stvarnosti, barem unutar srednjovjekovnoga latinskoga svijeta, bila je prostorno ograničena i uvijek pod sumnjom latinske hijerarhije. O glagoljici i njezinu širenju v. DÜRRIGL; MIHALJEVIĆ; VELČIĆ 2004. i našu recenziju toga djela (GARZANITI 2005.).

³³ O tim pojmovima i kritičkoj raspravi o njima više v. u našoj studiji (GARZANITI 2007.).

kušao suprotstaviti prodoru latinsko-germanske prevlasti nad slavenskim svijetom, kako u balkanskome i podunavskome dijelu Europe, tako i u istočnoj Europi. Nastavak širenja u Dalmaciji, pokušaji uspostave odnosa s Mađarima i čvrste veze s Rusijom jasno pokazuju nastojanja Carigrada u crkvenoj politici. Širenje bizantsko-slavenske crkvene tradicije ukazuje na jedan od glavnih smjerova ove dalekosežne vizije. Bizantska nastojanja da s Rimom dogovori interesne sfere, koje je poticao patrijarh Eustahije, završila su krahom 1024. (GRUMEL 1952: 19), što je otvorilo put još dubljemu raskolu.

Dakle, već od prvih desetljeća X. stoljeća na Balkanskome se poluotoku počela zacrtavati granica među slavenskim narodima. Nastavak bizantske okupacije, koja je započela slomom Bugarskoga carstva, te proces akulturacije usmjerene protiv latinskoga utjecaja, produbili su razmirice kojima su pridonosile i jedna i druga strana. Takva stvarnost, barem u počecima, nije ometala komunikaciju i razmjenu utjecaja, čak ni u godinama najoštrijih sukoba, u kojima je najbitnija bila kontrola određenih pograničnih područja, i to ne samo na političkome, već i na crkvenome i kulturnome polju.³⁴ I buduća rasprava o latinskoj, grčkoj i slavenskoj književnoj tradiciji na ovim prostorima u X. i XI. stoljeću mora se smjestiti u povijesne okvire kako bi se izbjegla suvremena ideološka i etnička tumačenja. Tako će se uočavati razlike u kulturnom naslijeđu slavenskih naroda, na temelju kojih se stvaralo lokalno svećenstvo i redovništvo, tj. prvi predstavnici inteligencije rano-srednjovjekovnoga slavenskoga društva.

Prijevod: Vedran Stojanović

LITERATURA

- BAÁN, I. 1999. The Metropolitanate of Tourkia. The Organization of the Byzantine Church in Hungary in the Middle Ages. G. Prinzing, M. Salamon (Hrsg.). *Byzanz und Ostmitteleuropa 950-1453. Beiträge zu einer table-ronde des XIX. International Congress of Byzantine Studies. Copenhagen 1996.* Wiesbaden: Harrassowitz, 45-54.
- DARROUZÈS, J. 1981. *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae.* Paris: Institut Français d'Études Byzantines.

³⁴ U tom se smislu može prihvatiti mišljenje Ch. Hannicka, koji na području Južnih Slavena vidi »mjesto susreta« bizantske i zapadne kulture (HANNICK 1995.).

- DELİKARI, A. 1997. *Der Hl. Klemens und die Frage des Bistums von Velitza: Identifizierung, Bischofsliste (bis 1767) und Titularbischöfe*. Thessaloniki: SS Cyrill and Methodius Center for cultural studies.
- DINEKOV, P.; L. GRAŠEVA; S. NIKOLOVA (red.). 1985-2003. *Kirilo-Methodievska enciklopedija*. T. I-IV. Sofija: Izdatelstvo na Bălgarskata akademija na naukite.
- DÖPMANN, H.-D. 1992. Zum Streit mit Byzanz um das erste bulgarische Patriarchat. *Byzantinische Forschungen* 18: 101-110.
- DUJČEV, I. 1968. Il patriarcato bulgaro nel secolo X. *I patriarcati orientali nel primo millennio. Relazioni del Congresso tenutosi al Pontificio Istituto Orientale nei giorni 27-30 Dicembre 1967*. Roma: Pontificio Istituto Orientale, (OCA 181), 201-221.
- DUJČEV, I.; L. JONČEV; V. TĀPKOVA-ZAIMOVA; P. TIVČEV; G. CANKOVA-PETKOVA (red.). 1964. *Grăcki izvori za bălgarskata istorija. V. Izvori za bălgarskata istorija 9*. Sofija: Izdatelstvo na Bălgarskata akademija na naukite.
- DÜRRIĀL, M.-A.; M. MIHALJEVIĆ; F. VELČIĆ (ur.). 2004. *Glagoljica i hrvatski glagolizam. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb-Krk 2.-6. listopada 2002.)*. Zagreb-Krk: Staroslavenski institut i Krčka biskupija.
- DVORNIK, F. 1974. *Gli Slavi. Storia e civiltà dalle origini al XIII sec.* Padova: Liviana editrice.
- EGGERS, M. 2007. Das de Administrando Imperio des Kaiser Konstantinos VII. Porphyrogenetos und die historisch-politische Situation Südosteuropas im 9. und 10. Jahrhundert. *Ostkirchliche Studien* 56: 15-100.
- ELZE, R. 1982. Königtum und Kirche in Kroatien im X. und XI. Jahrhundert. A. J. Matanić (a cura). *Vita religiosa, morale e sociale ed i concili di Split (Spalato) dei sec. X-XI. Atti del Symposium internazionale di storia ecclesiastica (Split, 26-30 settembre 1978)*. Padova: Editrice Antenore, 81-97.
- FINE, J. V. A. 1983. *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- FORETIĆ, V. 1982. La Chiesa di Ragusa (Dubrovnik) in rapporto alla Chiesa di Spalato (Split). A. J. Matanić (a cura). *Vita religiosa, morale e sociale ed i concili di Split (Spalato) dei sec. X-XI. Atti del Symposium internazionale di storia ecclesiastica (Split, 26-30 settembre 1978)*. Padova: Editrice Antenore, 405-415.
- GARZANITI, M. 2003. Alle radici della concezione dello spazio nel mondo bizantino-slavo (IX-XI sec.). Centro italiano di studi sull'alto medioevo (a cura). *Uomo e spazio nell'Alto Medioevo (4-8 aprile 2002. Settimane di studio del Centro Italiano sull'Alto Medioevo 50)*. Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 657-707.

- GARZANITI, M. 2005. Marija-Ana Dürrigl, Milan Mihaljević, Franjo Velčić (a cura di), Glagoljica i hrvatski glagolizam. Zbornik Radova s međunarodnog znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslovenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb-Krk 2.-6. listopada 2002), Staroslavenski institut – Krčka biskupija, Zagreb-Krk 2004, pp. 736. *Studi Slavistici* 2: 308-310.
- GARZANITI, M. 2007. Slavia latina e Slavia ortodossa. Per un'interpretazione della civiltà slava nell'Europa medievale. *Studi Slavistici* 4: 29-64.
- GARZANITI, M. 2008. Ocrida, Spalato e la questione dello slavo nella liturgia fra X e XI sec. A. Alberti, S. Garzonio, N. Marcialis, B. Sulpasso (a cura di). *Contributi italiani al XIV Congresso internazionale degli Slavisti (Ohrid, 10 – 16 settembre 2008)*. Firenze: Firenze University Press, 63-80.
- GELZER, H. K. G. 1893. Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche. *Bizantinische Zeitschrift* 2: 22-72.
- GELZER, H. K. G. 1902. *Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden*. Leipzig: B. G. Teubner.
- GEMEINHARDT, P. 2002. *Die Filioque-Kontroverse zwischen Ost- und Westkirche im Frühmittelalter*. Berlin-New York: De Gruyter.
- GRANIĆ, B. 1937. Kirchenrechtliche Glossen zu den vom Kaiser Basileos II. dem autokephalen Erzbisum von Achrida verliehenden Privilegien. *Byzantion* 12: 395-415.
- GRUMEL, V. 1952. Les préliminaires du schisme de Michel Cérulaire ou la question romaine avant 1054. *Revue des études byzantines* 10: 5-23.
- HANNICK, Ch. 1988. Das musikalische Leben in der Frühzeit Bulgariens aufgrund literarischer Quellen des frühslavischen Schrifttums. *Byzantinoslavica* 49: 23-37.
- HANNICK, Ch. 1995. Der südslawische Raum als Ort der Begegnung zwischen abendländischer und byzantinischen Kultur. O. Mazal (Hrsg.). *Byzanz, Islam, Abendland. Beiträge zur Geschichte und Kultur des Mittelalters aus Vortragsreihen der Österreichischen Nationalbibliothek*. Wien: Österreichische Nationalbibliothek, 77-86.
- HERCIGONJA, E. 2006. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- KATIČIĆ, R. 1986. Methodii doctrina. *Slovo* 36: 11-44.
- KATIČIĆ, R. 1989-1990. Dopuna članku »Methodii doctrina«. *Slovo* 39-40: 23-25.
- KATIČIĆ, R. 1998. *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- KLAIĆ, N. 1965. Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva u X i XI stoljeću. *Slovo* 15-16: 223-281.
- KLAIĆ, N. 1967. *Historia Salonitana maior*. Beograd: Naučno delo.
- KOŠČAK, V. 1982. Giurisdizione della Chiesa sul litorale dell'Adriatico orientale

- e la diocesi di Nona. A. J. Matanić (a cura). *Vita religiosa, morale e sociale ed i concili di Split (Spalato) dei sec. X-XI. Atti del Symposium internazionale di storia ecclesiastica (Split, 26-30 settembre 1978)*. Padova: Editrice Antenore, 443-481.
- LACKO, M. 1982. I Concili di Spalato e la liturgia slava. A. J. Matanić (a cura). *Vita religiosa, morale e sociale ed i concili di Split (Spalato) dei sec. X-XI. Atti del Symposium internazionale di storia ecclesiastica (Split, 26-30 settembre 1978)*. Padova: Editrice Antenore, 195-204.
- LJUBINKOVIĆ, R. 1982. L'Illyricum et la question romaine à la fin du Xe et au début du XIe siècle – autour de l'église autocéphale de l'Etat de Samuel. *Studije iz srednjovekovne umetnosti i kulturne istorije*. Beograd: Arheološki institut, 102-122.
- MARGETIĆ, L. 1983. Marginalije uz rad V. Koščaka »Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora (925-927)«. *Historijski zbornik* 36: 255-286.
- MARGETIĆ, L. 1990. Branimirov natpis iz 888. i međunarodni položaj Hrvatske. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 40: 17-37.
- MATHIESEN, R. 1984. The Church Slavonic Language Question. An Overview (IX-XX Centuries). R. Picchio, H. Goldblatt (ed.). *Aspects of the Slavic Language Question*. I. New Haven, Columbus, Ohio: Slavica Publishers, 45-65.
- MIKLAS, H. 2007. Po sledite na Konstantinovata glagolica. *Palaeobulgarica* 31, 1: 3-26.
- NAXIDOU E. 2006. An aspect of the medieval history of the archbishopric of Ohrid: its connection with Justiniana prima. *Byzantinoslavica* 64: 153-167.
- OBOLENSKY, D. 1988. *Six Byzantine portraits*. Oxford: Oxford University Press.
- PERI, V. 1982. Spalato e la sua chiesa nel tema bizantino di Dalmazia. A. J. Matanić (a cura). *Vita religiosa, morale e sociale ed i concili di Split (Spalato) dei sec. X-XI. Atti del Symposium internazionale di storia ecclesiastica (Split, 26-30 settembre 1978)*. Padova: Editrice Antenore, 271-348.
- PERI, V. 1992. Velika (Dragvišta) e il primo vescovo della chiesa bulgara. *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* 46: 159-187.
- PETKANOVA, D. (red.). 2003. *Starobălgarska literatura. Enciklopedičen rečnik*. Veliko Tărnovo: Abagar.
- PETROVIĆ, I. 1988. Prvi susreti Hrvata s ćirilometodskim izvorisťem svoje srednjovekovne kulture. *Slovo* 38: 5-54.
- PETROVIĆ, I. 2006. L'hagiographie, latine e vernaculaire, de l'espace croate, des origines à 1350. G. Philippart (éd.). *Hagiographies. Histoire internationale de la littérature hagiographique latine et vernaculaire en Occident des origines à 1550. IV*. Turnhout: Brepols, 183-272.
- PETROVIĆ, I. 2008. Hrvatska latinska hagiografija i salonitansko-splitska hagiografija sv. Domnija i sv. Anastazija. J. Dukić, S. Kovačić, E. Višić-Ljubić (prir.). *Međunarodni znanstveni skup Salonitansko-splitska Crkva u prvom*

- tisućljeću (u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma)*. Split: Crkva u svijetu i Splitsko-makarska nadbiskupija, 81-141.
- PICCHIO, R. 1972. *Questione della lingua e Slavia cirillometodiana*. R. Picchio (a cura). *Studi sulla questione della lingua presso gli Slavi*. Roma: Edizioni dell'Ateneo, 1-120.
- PODSKALSKY, G. 2000. *Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien 865-1459*. München: C. H. Beck.
- PROKIĆ, B. 1911. Prvi Ohridski arhiepiskop Jovan. *Glas Srpske Kraljevske Akademije* 88, 52: 267-303.
- RAČKI, F. (ur.) 1894. *Thomas Archidiaconus. Historia Salonitana. (Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, XXVI)*. Zagreb: JAZU.
- SOLDO, A. J. 1982. Die Historiographie der Spliter Konzile im X. und XI Jahr. A. J. Matanić (a cura). *Vita religiosa, morale e sociale ed i concili di Split (Spalato) dei sec. X-XI. Atti del Symposium internazionale di storia ecclesiastica (Split, 26-30 settembre 1978)*. Padova: Editrice Antenore, 21-79.
- STANTCHEV K.; M. YOVCHEVA (a cura). 2003. *La poesia liturgica slava antica. XIII Congresso internazionale degli slavisti (Lubiana, 15-21 agosto 2003). Blocco tematico 14. Relazioni*. Sofija: Kirilo-Methodievski naučen centăr pri Bălgarskata akademija na naukite.
- STEPHENSON, P. 2006. *Byzantiums Balkan frontier. A political study of the Northern Balkans, 900-1204*. Cambridge: Cambridge University Press.
- THALLÓCZY, L. de; K. JIREČEK; E. de SUFFLAY. 1913. *Acta et diplomata res Albaniae Mediae Aetatis illustrantia, collegerunt et digesserunt Ludovicus de Thallóczy, Constantinus Jireček et Emilianus de Sufflay, vol. I. Vindobonae*.
- THOMSON, F. 1989. Continuity in the development of Bulgarian culture during the period of Byzantine hegemony and the Slavonic translations of works by the three Cappadocian fathers. N. Šivarov, T. Săbev, T. Koev, Cv. Kočev, Cv. Živkova (red.). *Meždunaroden Simpozium 1100 godini ot blaženata končina na sv. Metodij*. Sofija: Sinodalno izdatelstvo, 140-153.
- TOMARHIĐAKON. 2003. *Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika / THOMAE ARCHIDIACONI, Historia Salonitanorum atque Spalatinorum Pontificum*. [Vol. 1]: Predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik / Praefationem conscripsit, textum Latinum digessit, apparatu critico instruxit et Croatiae expressit O. PERIĆ. Povijesni komentar / Commentarium composuit M. MATIJEVIĆ SOKOL. Studija / Disputationem *Toma Arhiđakon i njegovo djelo* conscripsit R. KATIČIĆ. [Vol. 2]: faksimilno izdanje. Split: Književni krug.
- TUNICKIJ, N. L. 1918. *Materialy dlja istorii žizni i dejatel'nosti učениkov svv. Kirilla i Mefodija. Grečeskoe prostrannoe žitie sv. Klimenta Slovenskogo*. Sergiev Posad.

- VAVŘINEK, V. 1978. The introduction of the Slavonic liturgy and the Byzantine missionary policy. V. Vavřinek (Hrsg.). *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9-11. Jahrhundert. Akten des Colloquium Byzanz auf dem Höhepunkt seiner Macht, Liblice, 20.-23. Sept. 1977*. Praha: Kabinet pro studia řecká, římská a latinská, 255-281.
- VLASTO, A. P. 1970. *The entry of the Slavs into Christendom. An introduction to the medieval history of the Slavs*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ZIFFER, G. 2007. Aspetti storico-linguistici della cristianizzazione del mondo slavo. R. De Giorgi, S. Garzonio, G. Ziffer (a cura). *Gli studi slavistici in Italia oggi*. Udine: Forum, 41-50.
- ZIMMERMANN, H. 1982. Die ersten Konzilien von Split im Rahmen der Geschichte ihrer Zeit. A. J. Matanić (a cura). *Vita religiosa, morale e sociale ed i concili di Split (Spalato) dei sec. X-XI. Atti del Symposium internazionale di storia ecclesiastica (Split, 26-30 settembre 1978)*. Padova: Editrice Antenore, 3-20.

Резюме

ОХРИД, СПЛИТ И ВОПРОС СЛАВЯНСКОГО ЯЗЫКА В ЛИТУРГИИ НА РУБЕЖЕ X-XI ВЕКОВ

В X столетии на балканском пространстве впервые пролегла межа между церковной администрацией, которая следовала латинской традиции, и зарождающейся болгарской церковью, которая воплощала византийско-славянскую традицию: наступила эпоха обострения соперничества в деле евангелизации славянских народов на Балканах.

Во времена Первой Болгарского царства, отмеченные завершением формирования славянского клира и выполнения новых переводов литургических текстов с греческого языка, складываются иерархия и монашество – их языком становится древнецерковнославянский (будучи языком церкви и культуры) в контексте исключительного по своей силе воздействия византийской культуры. Деятельность учеников Мефодия, как просветительская, так и книжная, может быть восстановлена в первую очередь благодаря греческому Житию святителя Климента Охридского. В свете последней исторической реконструкции Климент возглавлял епархию Драгвишта (Dragvišta), расположенную в славянском ареале друговитов. При этом в качестве местонахождения

центра епархии указывается Велица (Velitza), что может соответствовать городу Velessos. Территория этого обширного ареала должна была совпадать с северно-западным регионом Македонии и включала также античный город Лихнидос – Охрид. Эпоха Климента является основополагающей как в свете формирования славянского клира, так в деле создания литургических книг на славянском языке.

Экспансия Первого Болгарского царства и появление славянской иерархии, подчинявшейся первоначально архиепископу, а затем патриарху, резиденция которого находилась в Преславе, привели к созданию – в двадцатые годы X века – новой ситуации, в первую очередь в пограничном районе на стыке Македонии, Далмации и Эпира. Империя эта, по мере своей экспансии, не только спровоцировала кризис византийской гегемонии в македонском ареале, но распространила свое влияние до границ Далмации, которая была населена как латинскими народами (в большинстве своем это было городское население), так и славянскими – так возникло противоборство с Хорватским королевством. Управлял данной областью Нинский епископ. И хотя история происхождения его епархии довольно темна, сам епископ претендовал на главенствующую роль в Далмации. В нашем распоряжении имеется весьма скудная документация, но и она позволяет предположить, что его деятельность не была связана с какой-то отдельной территорией, а с королевским двором. Можно предположить что, епископ выдвигал себя на роль »покровителя« хорватских общин, вводя при этом в литургический обиход славянский, как это уже имело место в Моравии. Однако мнения исследователей по данному вопросу расходятся.

И все же, в глазах Рима и Папы действия Хорватского королевства и епархии Нины склонных следить Методиевскую традицию, должны были выглядеть слабыми перед лицом сначала митрополита, затем патриарха Преславского, который распространял свое влияние вплоть до берегов Адриатики. В то же время в Далмации латинский клир постепенно утрачивал свое влияние по мере роста авторитета нинского епископа, пользующегося поддержкой хорватского короля.

В 925 году, под эгидой Папы Иоанна X, в Сплите был созван Синод, на котором присутствовали и папские легаты. Синод преследовал цель восстановить главенство архиепископства Сплита, но более важным

было его решение о латинизации Хорватского королевства и максимальном ограничении отправления службы на славянском. Синод открыто выступил против епископа Григория из Нины, которому было дано имя *episcopus Chroatorum*.

После окончания первого синода противодействие прелата Нины, на которого обрушились санкции Собора, стало толчком к созыву второго Синода: он состоялся, спустя три года (928), в том же городе. На нем присутствовал папский легат Мадалберт (Madalbert), который прибыл из Болгарии. Церковное собрание прибегло к еще более строгим мерам: практически была аннулирована нинская епархия, сведенная к епархии Скрадины, в то время как примат был признан за епископом Сплита. Так, в результате проведения двух Синодов, в Далмации была реорганизована латинская иерархия, находящаяся в неразрывной зависимости от Римского Папы и пользующаяся покровительством хорватского короля.

В этот же период юрисдикция Болгарской церкви, которая внедрила в обиход славянский язык, но следовала византийскому ритуалу, распространялась на запад: приблизительно в том же 925 году была создана епархия города Раса (Нови Пазар). О размахах деятельности Болгарской церкви говорит значительное число епархий, находившихся в ведении болгарского патриарха в эпоху Петра, наследника престола царя Симеона. Учет сложившейся ситуации помогает понять, почему в римской курии зародилась самая настоящая враждебность по отношению к церкви, которая ориентировалась на традицию Мефодия. Папа Иоанн X в письмах, адресованных епископу Сплита и хорватскому королю, открыто осуждает Мефодия и его учение. Не исключено, что в данном осуждении важную роль сыграл вопрос о Филиоке, ведь именно византийские источники донесли до нас сведения о том, что в начале X века, с приходом папы Христофора, в Риме в чтение Символа Веры был внесен Филиок (хотя и не окончательно).

Восседание на царском троне Болгарии Петра (927-967), который продолжал политику отца, все же характеризуется длительным периодом византизации болгарского царства: важная роль в этом процессе принадлежит супруге правителя, византийке Марии – внучке императора Романа Лекапена. Во время болгарско-византийской войны (963-

1025) процесс византизации продолжается, при этом наблюдается наращение греческого и славянского элементов во внутреннем пространстве империи.

В этот период динамика изменений в структурной организации церковных епархий отражает не только рознящиеся между собой отдельные фазы болгарско-византийского противостояния, но позволяют прежде всего проследить постепенное образование границы, делящей мир латинской и мир православный. Именно эта граница характеризует последующую эпоху, которая идет за пределы сугубо славянской проблематики.

В процессе реорганизации болгарско-македонского царства в эпоху правления Самуэля (997-1014) резиденция патриарха была перенесена сначала в Бдынь, а затем в город Преспа, но византийское «наступление» вынуждает прелата перебраться в Охрид (предположительно около 1010?), который и становится важнейшим церковным центром. В период временного повторного завоевания восточноболгарского региона Охрид подчинил себе административно обширную зону, ущемляя при этом византийские епархии, в числе которых метрополия в Дурресе (Диррахии). Признание автокефальности Охрида со стороны римской церкви, далеко не однозначно подтверждаемое сведениями из письменных источников, не изменило ее политику, проводимую по отношению к славянской литургии – оно полностью соответствует римскому проекту возвращения, пусть частичного, своих древних прав в иллирийском ареале в антивизантийском ключе.

После кончины болгарского императора, Василий II полностью завоевал македонский ареал и столицу Охрид, который, начиная с 1019-1020 гг., стал центром одной из наиболее важных метрополий региона, хотя и под пристальным контролем византийского императора. Император подтвердил ее независимость, признав за ней все семнадцать епархий: в каком-то смысле он легализовал узурпацию по отношению к традиционным византийским престолом, которая имела место во времена правления болгарского царя. По мере усиления контроля, который Византия осуществляла на широком территориальном пространстве (оно включало Рашку и Боснию, вторгаясь в хорватский ареал), метрополия Охрида расширила свои территории до Сирмии,

проникая в районы северных Балкан. В замыслах Василия II, вверившего себя славянскому архиепископу Иоанну (+1037), фигурировало не только намерение продолжить прежнюю традицию, избегая тем самым недовольства со стороны славянских народностей, но и, вероятно, стремление использования византийско-славянский обряд для расширения византийского влияния до береги Адриатического моря, который продолжал оставаться под папской юрисдикцией.

Легко себе представить, что при участии последующих греческих епископов, назначенных наследниками Василия, византийская политика была далека от мысли искоренить византийско-славянскую традицию. Как только церковная иерархия обрела стабильную устойчивость и непоколебимую верность царскому правопорядку, Константинополь мог не только поддерживать, но и распространять внедрение славянского в литургию и в формирование клира. Таким образом славянский язык становился политическим инструментом Константинополя. В таком контексте сложилась модель, порожденная «союзом» между иерархией сугубо имперской ориентации и использованием в культе славянского языка, который дал свои плоды и на Руси времен Владимира и Ярослава. Может показаться парадоксом, но именно болгарско-византийские войны способствовали появлению византийско-славянской модели, которая могла бы, в иных обстоятельствах, остаться изолированной на Балкан.

С распадом болгарско-македонского царства византийская империя, захватившая его территории, вступила в непосредственный контакт с Хорватским и Венгерским королевствами, вызвав тем самым переворот в политических альянсах прошлого. Те, кто ранее поддерживал Византийскую империю в борьбе с Болгарским царством, оказались его соперниками и противниками в деле захвата контроля над областью западной части Балканского полуострова. Об этом однозначно говорит договор в духе антихорватской коалиции между Константинополем и дожем Венеции Орсеоло, заключенный около 1000 года, о чем нам сообщает венецианский хронист Иоанн Дьякон. Процессу реорганизации византийской иерархии в балканском ареале противостояло укрепление лагинской иерархии в ареале Далмации, где были учреждены новые архиепархии, в их числе – Дубровник.

В результате укрепления церковной структуры на рубеже X и XI веков в Сплите и Далмации, с одной стороны, и в Охриде и Македонии, с другой, наблюдается интенсификация циркуляции литургических книг на латинице и кириллице, которые со временем вытеснят глаголицу, созданную Кириллом и Мефодием как единый алфавит для славян. Так на Балканах было положено начало возникновения границы, прежде всего связанной с использованием языка в литургии. Будучи, как и все иные границы, границей проницаемой, она все таки представляет собой, на наш взгляд, исторический генезис разделения между *Slavia latina* и *Slavia Orthodoxa*. Однако мы говорим о реальности, формирование которой только складывалось, вот почему граница эта не стала преградой в общении и взаимном влиянии ни в плане церковном, ни в плане культурном.

Ключевые слова: X-XI века, Первое болгарское царство, Далмация и Хорватское королевство, Византия, Рим, славянский язык в литургии, латинская литургия

Izvorni znanstveni članak

Autor: Marcello Garzaniti

Università di Firenze

Piazza Brunelleschi 4

IT-50121 Firenze

Primljen: 1. II. 2010.

Prihvaćen: 17. IX. 2010.